

УДК 343.2/7

Олександр Марін,

канд. юрид. наук, доцент,

доцент кафедри кримінального права та кримінології

Львівського національного університету імені Івана Франка

ЗМІСТ ПОНЯТТЯ «ПОДІБНІ ПРАВОВІДНОСИНИ» В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЄДНОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНУ

Стаття присвячена з'ясуванню змісту поняття «подібні правовідносини», яке застосовується законодавцем у текстах процесуальних кодексів у контексті забезпечення єдності застосування кримінального закону як одного зі складників верховенства права. Аналізується правовий статус висновків Верховного Суду щодо застосування норм права у кримінальному провадженні.

Ключові слова: подібні правовідносини, юридичний факт, висновок Верховного Суду, єдність правозастосовної практики, верховенство права.

Постановка проблеми. Одночасно із початком роботи оновленого Верховного Суду в Україні 15 грудня 2017 року вступили в дію зміни до процесуального законодавства та законодавства про судоустрій, які, на думку законодавця, являють собою логічне продовження судової реформи. Серед положень реформованого законодавства містяться такі положення, важливі для забезпечення єдності застосування кримінального закону:

- відповідно до п. 6) ч. 2 ст. 36 Закону України «Про судоустрій та статус судів» Верховний Суд забезпечує *однакове застосування норм права* судами різних спеціалізацій у порядку та у спосіб, визначені процесуальним законом;

- відповідно до п. п. 1, 3) ч. 2 ст. 45 згаданого Закону Велика Палата Верховного Суду у визначених законом випадках здійснює перегляд судових рішень у касаційному порядку з *метою забезпечення однакового застосування судами норм права* та аналізує судову статистику та вивчає судову практику, здійснює узагальнення судової практики;

- відповідно до п. п. 10-1 та 10-2 ч. 2 ст. 46 згаданого Закону Пленум Верховного Суду з *метою забезпечення однакового застосування норм права, вирішуючи окремі категорії справ*, узагальнює практику застосування матеріального та процесуального законів, систематизує та забезпечує оприлюднення правових позицій Верховного Суду з посиланням на судові рішення, в яких вони були сформульовані; за результатами аналізу судової статистики та узагальнення судової практики надає роз'яснення рекомендаційного характеру з питань застосування законодавства під час вирішення судових справ;

- ч. 5 ст. 434-1 КПК України зазначає, що суд, який розглядає кримінальне провадження в касаційному порядку у складі колегії або палати, має право передати таке кримінальне провадження на розгляд Великої Палати Верховного Суду, якщо дійде висновку, що справа містить виключно правову проблему і така передача необхідна для забезпечення розвитку права та *формування єдиної правозастосовчої практики*.

Наведені законодавчі формулювання підтверджують важливість проблеми забезпечення єдності судової та в цілому правозастосовної практики, що й не дивно, адже виконання цього завдання є необхідним елементом реалізації принципу юридичної визначеності як одного зі складників верховенства права [1, с. 369-371].

Поряд із цим виникає проблема розуміння того, «де?» або, іншими словами, «щодо чого?» повинно бути забезпечене однакове застосування норми права, а тим більше кримінального права?

Відповідаючи на це питання, ми вже зустрічаємося із певними новелами у правовій системі України: поняття «*подібні правовідносини*» з'явилося у правовій системі України із прийняттям Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» від 12 лютого 2015 року, а у грудні 2017-го кримінальне процесуальне законодавство та законодавство про судоустрій поповнюється поняттям «*висновки щодо застосування норм права*».

Метою цієї статті є розкриття змісту та правової природи цих понять та явищ, які ними відображаються, у контексті забезпечення єдності застосування кримінального закону.

Стан теоретичного опрацювання проблеми добре ілюструється таким прикладом. Н. Р. Бобечко у публікації, яка побачила світ у 2017 році, відзначив, що термін «правова позиція Верховного Суду» дістав нормативне закріплення у ч. 6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року, ч. 6 ст. 338, ч. 1 ст. 458 КПК України [2, с. 171]. Однак вже у жовтні 2017 року Закон, який став продовженням судової реформи в Україні та набув чинності 15 грудня 2017 року, вилучив поняття «правова позиція Верховного Суду» з юридичного обігу у правовій системі нашої держави. У ч. 6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» з'явилося поняття «висновки щодо застосування норм права», а наведені норми КПК України з процесуального закону зникли. Питання, які розглядаються у цій статті, були предметом роздумів таких учених, як П. П. Андрушко, Н. Р. Бобечко, О. М. Дроздов, К. П. Задоя, О. С. Ткачук тощо.

Виклад основного матеріалу. Для розкриття правової природи понять «подібні правовідносини» та «висновки щодо застосування відповідних норм права» розглянемо такі проблеми: по-перше, який правовий статус «висновків щодо застосування відповідних норм права», а по-друге, що ж такі охоплюється поняттям «подібні правовідносини», щодо яких застосовані відповідні норми права.

На перший погляд, проблеми із визначенням правового статусу «висновків щодо застосування норм права» не існує, адже ч. 5 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» встановлює, що висновки щодо застосування норм права, викладені у постановвах Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права. Проте, якщо розглядати цю проблему у контексті забезпечення єдності застосування кримінального закону, все виглядає не так очевидно. Йдеться про те, що ст. 36 Закону України щодо повноважень Верховного Суду з питань забезпечення однакового застосування норм права судами різних спеціалізацій відсилає нас до процесуальних законів, які повинні визначати порядок та спосіб такого забезпечення. Якщо розглядати «висновок щодо застосування норми права» як один зі способів забезпечення єдності правозастосовної практики, його правовий статус щодо кримінальної юстиції мав би визначатися Кримінальним процесуальним кодексом України. А що ж із цього приводу нам каже цей законодавчий акт? А практично нічого. Ч. 6 ст. 368 КПК України встановлює

положення про те, що вибираючи і застосовуючи норму закону України про кримінальну відповідальність до суспільно небезпечних діянь для ухвалення вироку, суд враховує висновки щодо застосування відповідних норм права, викладені в постановвах Верховного Суду. Виникає питання про те, наскільки обов'язковим є урахування таких висновків. Про які висновки йдеться: «висновки щодо застосування відповідних норм права» чи передбачені ст. 434-1 КПК «висновки щодо застосування норми права у подібних правовідносинах». Зі змісту ст. 434-1 КПК випливає, що «висновки щодо застосування норми права у подібних правовідносинах» настільки обов'язкові, що потреба відійти від них вимагає передачі розгляду справи у вищу інстанцію у межах Верховного Суду. Більше згадки про такі висновки у КПК України ми не знаходимо, що принаймні є дивним.

Цікавим є те, що редакція частини 6 ст. 368 КПК мінялася декілька разів. Так до 15 грудня 2017 року ця норма діяла у такій редакції: «обираючи і застосовуючи норму закону України про кримінальну відповідальність до суспільно небезпечних діянь при ухваленні вироку, суд враховує висновки Верховного Суду України, викладені в його постановвах, у випадках, передбачених частиною четвертою статті 455 і частиною другою статті 456 цього Кодексу. Суд має право відступити від правової позиції, викладеної у висновках Верховного Суду України, з одночасним наведенням відповідних мотивів». Крім того, до 15 грудня 2017 року КПК України містив ст. 458, яка розставляла всі крапки над «і» у цьому питанні: Висновок Верховного Суду України щодо застосування норми права, викладений у його постанові, прийнятій за результатами розгляду справи з підстав, передбачених пунктами 1 і 2 частини першої статті 445 цього Кодексу, є обов'язковим для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності відповідну норму права, та для всіх судів загальної юрисдикції, які зобов'язані привести свою судову практику у відповідність до судового рішення Верховного Суду України. Суд має право відступити від правової позиції, викладеної у висновках Верховного Суду України, з одночасним наведенням відповідних мотивів. Виникає закономірне питання: чому законодавець «понижив», «пом'якшив» правовий статус відповідних висновків Верховного Суду? Для інших судів такі висновки обов'язкові чи повинні враховуватися? Чи повинен не Верховний суд мотивувати своє неврахування відповідних висновків? Чим загрожує суду нижчої інстанції неврахування висновків Верховного Суду?

Шукаємо відповідь у КПК України і не знаходимо. Відповідно до положень ст. 409 КПК України серед підстав для скасування чи зміни судового рішення судом апеляційної інстанції є неправильне застосування закону України про кримінальну відповідальність. Ст. 413 КПК України своєю чергою містить вичерпний перелік випадків неправильно-го застосування закону України про кримінальну відповідальність, що тягне за собою скасування або зміну судового рішення: 1) незастосування судом закону, який підлягає застосуванню; 2) застосування закону, який не підлягає застосуванню; 3) неправильне тлумачення закону, яке суперечить його точному змісту; 4) призначення більш суворого покарання, ніж передбачено відповідною статтею (частиною статті) закону України про кримінальну відповідальність. Як бачимо, жодної згадки про недотримання правових позицій Верховного Суду чи «висновків щодо застосування норми права у подібних правовідносинах». Подібні положення містяться у КПК і щодо касаційного провадження у ст. 438. Отже, кримінальний процесуальний закон прямо не встановлює обов'язковості висновків Верховного Суду щодо застосування норми права у подібних правовідносинах у контексті забезпечення єдності правозастосовної практики. Наведений процесуальний закон, на превеликий жаль не встановлює ні способів, ні порядку забезпечення такого важливого для впровадження у життя складника верховенства права.

Поряд із цим обов'язковість висновків Верховного Суду може бути забезпечена самим Верховним Судом за допомогою «авторитету сили». Іншими словами, найвищий судовий орган може скасовувати судові рішення з інших підстав у разі, коли вони суперечать його ж висновкам (шоправда, для цього вони повинні до нього потрапити). Саме тому актуальність розгляду змісту поняття «подібні правовідносини» зберігається.

І справді, важливим видається питання чіткого визначення випадків, коли можна, а за задумом законодавця, їй потрібно, застосовувати норму права так, як це визначено у відповідному висновку Верховного суду.

У 2015 році законодавець уніфікував підставу врахування правової позиції тоді ще Верховного Суду України у всіх процесуальних кодексах, позначивши її терміном «подібні правовідносини». Так і у КПК України замість слів «щодо подібних суспільно небезпечних діянь» з'явилися слова «подібні правовідносини». Така заміна дістала у науковому товаристві неоднозначні оцінки. Так, П. П. Андрушко відзначає, що третя зміна п. 1.

ч. 1 ст. 445 КПК є доволі неоднозначною з погляду теорії кримінального права. По-перше, вчення про кримінально-правові відносини навряд чи можна вважати досить розробленими. Проблема полягає в тому, що вчення про кримінально-правові відносини нині має надзвичайно абстрактний характер та неспроможне запропонувати необхідні орієнтири для розуміння терміна «подібні правовідносини» в п. 1 ч. 1 ст. 445 КПК. Через саме звучання цього терміна виникає потреба в розмежуванні «подібних» та «неподібних» правовідносин (кримінально-правових відносин). Однак із теоретичного погляду важко дати однозначну відповідь на запитання про те, що є показником «подібності» кримінально-правових відносин: юридичні факти, що їх породжують, юридичний зміст таких правовідносин, фактичний зміст таких правовідносин, предмет таких правовідносин тощо. Так само не можна дати однозначну відповідь на питання про те, чи виникають «подібні» правовідносини, наприклад, у разі, якщо: а) різними суб'єктами вчинені крадіжки без обтяжуючих обставин; б) одним суб'єктом вчинено крадіжку за обтяжуючих обставин, а іншим – крадіжку без обтяжуючих обставин; в) одним суб'єктом вчинено крадіжку, а іншим – грабіж; г) одним суб'єктом вчинено крадіжку, а іншим – декілька крадіжок, що утворюють повторність і сукупність злочинів [3, с. 32].

У теорії права з'являються спроби визначити наведе поняття. Так, О. В. Дроздов відзначає, що в Законі № 192-VIII йдеться про правовідносини, які виникають, змінюються та припиняються на основі норм права, передбачених КК, які встановлюють підстави і принципи кримінальної відповідальності, визначають, які суспільно-небезпечні діяння є злочинами, які покарання належить застосовувати до осіб, винних у їх вчиненні, формулюють інші кримінально-правові наслідки скоєння злочину. Вочевидь, що порівняно з попередньою редакцією ст. 445 КПК, у якій йшлося лише про подібні суспільно небезпечні діяння, нова редакція згадуваної норми КПК визначає більш широке коло обставин (у тому числі й суспільно небезпечні діяння), які можуть бути предметом дослідження ВСУ [4, с. 115]. Складно визначити ставлення автора до наведених змін: чи схвалює він їх, чи критикує. Однак заради справедливості варто відзначити, що і з попередньою редакцією нормативного визначення підстави застосування позиції вищого судового органу держави було не все гаразд.

У літературі справедливо зазначалося, що юридично некоректною є й вимога забезпечення однакового застосування одних і тих самих норм закону України про кримінальну

відповідальність *щодо подібних суспільно-небезпечних діянь*, оскільки склад злочину завжди є конкретним. Таким, що не узгоджується із загальноприйнятими положеннями доктрини кримінального права, видається роз'яснення Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, який вказав, що «під подібними суспільно небезпечними діяннями слід розуміти діяння, у яких ознаки складу злочину є тотожними (ідентичними)» [5, с. 10]. Сам Верховний Суд України в окремих своїх постановках визначив, що під подібними суспільно небезпечними діяннями належить розуміти два або більше різні (не менше двох), але схожі між собою суспільно небезпечні діяння, тобто такі суспільно небезпечні діяння, які мають спільні риси, ознаки (схожі за суб'єктивним складом, за об'єктивною стороною, формою вини, наслідками тощо) [6]. Виникає питання: чи достатньо ознак складу злочину, щоб стверджувати, що суспільно небезпечне діяння є «подібним», а тим більше ТАК названих ознак? У вказаних рішеннях Верховного Суду України зорієнтовано, що вистачить. Видається, що ні, адже всі злочини подібні за суб'єктом, оскільки вчиняються людиною, а наслідки у вигляді смерті особи, наприклад, має величезна кількість складів злочинів, які часом стають предметом самостійних монографічних досліджень [7]. Таким чином, використання конструкції «подібні суспільно небезпечні діяння» не було ні теоретично, ні практично виправдане.

Поняття ж «подібні правовідносини» так само викликає певні зауваження та потребує теоретичних зусиль для визначення його змісту.

Вітчизняні вчені цілком слушно зазначають, що, визначаючи зміст та ознаки поняття «подібність суспільно небезпечних діянь», слід враховувати семасіологічне (семантичне, філологічне) значення слів «подібний», «подібно». На їхню думку, слід виокремити два види подібності суспільно небезпечних діянь, вчинених різними особами, – повну подібність, тобто подібність за всіма ознаками відповідних складів злочинів, і неповну (часткову) подібність, тобто подібність не за всіма ознаками (подібність, схожість окремих ознак) складів злочинів, коли окремі з них є відмінними, несхожими. У п. 1 ч. 1 ст. 445 КПК мається на увазі, очевидно, повна подібність суспільно небезпечних діянь [3, с. 39]. Поряд із цим важко погодитися з такими висновками цих вчених. П. П. Андрушко та К. П. Задоєв у своїй ґрунтовній праці стосовно питання, яке нас цікавить, дійшли такого: а) заміну слів «щодо подібних суспільно небезпечних діянь» словами «у подібних правовідносинах» варто сприймати як «косметичну» зміну кримінального процесуального зако-

ну; б) термін «подібні правовідносини» слід тлумачити так само, як і у період чинності первісної редакції п. 1 ч. 1 ст. 445 КПК тлумачився термін «подібні суспільно небезпечні діяння». У зв'язку із цим у межах даної публікації термін «подібні правовідносини» та «подібні суспільно небезпечні діяння» будуть вживатися як синоніми, а використання першого з них у тексті п. 1 ч. 1 ст. 445 КПК буде розглядатися як умовність, що дозволяє оперувати по відношенню до даного законодавчого положення й другим законодавчим терміном [3, с. 33]. Видається, що це дуже спірний висновок: звичайно, так зручніше, і законодавець, уніфікувавши процесуальні кодекси, застосував термінологію, яка не всім підходить, однак чи можна однозначно це стверджувати. На перший погляд, очевидно – ні.

Проте, розкриваючи зміст терміна «подібні правовідносини», слід зупинитися на визначенні слів «подібні» та «правовідносини». У спеціальній літературі з цього приводу відзначають, що термін «подібність правовідносин» також має велике юридичне значення, оскільки, як відомо, на відносини впливає дія норми права, яка застосована судом (чи не застосована судом, але мала бути застосована). При цьому у доктрині теорії держави і права існує поділ правовідносин на галузеві: скільки галузей вітчизняного права, стільки й видів правовідносин, а також на абсолютні, відносні, загальні та конкретні тощо. Проте немає такого юридичного терміна, як «подібні правовідносини» [8, с. 111]. Поряд із цим, очевидно, є більш-менш загальновизнане розуміння поняття та структури правовідносин. Так, напевно чи в когось виникнуть сумніви з приводу того, що правовідносини – це вид суспільних відносин, що виникають на основі права і учасники яких є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, а склад правовідносин – це сукупність елементів, необхідних для їх виникнення та існування (суб'єкт, об'єкт, юридичний зміст та юридичний факт) [1, с. 226-227].

Екстраполюючи здобутки теорії права на кримінальне право, науковці у спеціальній літературі безспідставно стверджують, що кримінально-правові суспільні відносини – це типізовані, деперсоніфіковані суспільні відносини, що складаються у межах всієї країни між державою та особами, які вчиняють злочини, з приводу покладення на останніх кримінальної відповідальності або звільнення від такої [9, с. 238]. Отже, суб'єктами кримінально-правових відносин завжди виступають: з однієї сторони – держава в особі уповноважених нею органів кримінальної юстиції; з другої – особа (фізична у разі вирішення питання кримінальної відповідальності, та юридична – у разі вирішення питання щодо застосування заходів

кримінально-правового характеру). Предметом (за іншою термінологією – об'єктом) відносин є те, з приводу чого вони виникають, – застосування кримінальної відповідальності (заходів кримінально-правового характеру). Юридичним змістом відповідних правовідносин є взаємні юридичні права та обов'язки. Юридичним фактом при цьому буде виступати діяння особи, яке підлягатиме кримінально-правовій оцінці. При цьому думається, що таке діяння не завжди повинно мати реальний суспільно небезпечний характер.

Висновки.

Метою цієї статті не є розв'язання проблем розуміння та встановлення змісту кримінально-правових відносин, тому на цьому етапі дослідження ми зупинимось на такій, модельній, поверхневій, характеристиці відповідного явища, адже тут головне таке. Як ми бачимо, окремі елементи вказаної моделі кримінально-правового відношення завжди, у всіх випадках з матеріально-правового боку залишаються сталими та незмінними, а у зв'язку із цим не можуть лягти у основу визначення «подібності» відповідних правовідносин. До таких елементів належать суб'єкти та предмет (об'єкт) кримінально-правових відносин. Характеристика змісту кримінально-правових відносин, видається, прямо залежить від характеру юридичного факту, який «породив» відповідні правовідносини, зумовлена ним. Таким чином, в основі порівняння «подібних правовідносин» лежить юридичний факт їх виникнення, а ним, як вже зазначалося вище, є діяння особи, яке підлягає кримінально-правовій оцінці на предмет застосування кримінальної відповідальності (заходів кримінально-правового характеру). Таким чином, ми виходимо на конструкцію «подібні суспільно небезпечні діяння» і ніби підтверджуємо висновок, зроблений у статті П. П. Андрушка та К. П. Задої. Проте не зовсім так. Діяння, яке стає юридичним фактом у структурі кримінально-правового відношення, може реально і не мати суспільно небезпечного характеру, а лише зовні нагадувати таке, запускаючи механізм кримінально-правової оцінки та застосування кримінального закону, що призведе до висновку про незастосування кримінальної відповідальності. Йдеться, наприклад, про поведінку у межах необхідної оборони, інші обставини, які виключають злочинність діяння, готування до злочину невеликої тяжкості і т. п. Таким чином, змінивши формулювання підстави порівняння підстав для застосування висновків Верховного Суду, законодавець дещо розширив сферу їх потенційного використання, щоправда, піддаючи більшому сумніву їх обов'язковість у кримінальному провадженні. Річ у тому,

що ч. 4 ст. 442 КПК України містить положення про те, що у постанові палати, об'єднаної палати, Великої Палати Верховного Суду має міститися висновок про те, як саме повинна застосовуватися норма права, із застосуванням якої не погодилася колегія суддів або палата, об'єднана палата, що передала справу відповідно на розгляд палати, об'єднаної палати, Великої Палати Верховного Суду. Але це не свідчить про те, що вказаний висновок виходить за межі конкретного провадження і поширюється на «подібні правовідносини».

Список використаних джерел:

1. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. – К.: Ваіте, 2015. – 392 с.
2. Бобечко Н. Р. Поняття, ознаки, значення та класифікація правових позицій Верховного Суду у кримінальному провадженні / Н. Р. Бобечко // Порівняльно-аналітичне право. – 2017. – № 2. – С. 170-175.
3. Андрушко П. П. Перегляд судових рішень з підстав, передбачених п. 1 ч. 1 ст. 445 Кримінального процесуального кодексу України : проблеми тлумачення змісту повноваження Верховного Суду України / П. П. Андрушко, К. П. Задої // Вісник Верховного Суду України. – 2015. – № 7(179). – С. 30-39.
4. Дроздов О. Наукові підходи до формування окремих підстав для перегляду судових рішень Верховним Судом України у кримінальному провадженні / О. Дроздов // Вісник національної академії правових наук України. – 2015. – № 1 (80). – С. 113-129.
5. Бобечко Н. Р. Неправильне застосування закону України про кримінальну відповідальність у системі підстав для перегляду судових рішень / Н. Р. Бобечко // Часопис Академії адвокатури України. – № 15 (2). – 2012. – С. 1-15.
6. Постанови Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 12.04.2012 у справі № 5-8кс12; від 04.10.2012 у справі № 5-16кс12; від 07.02.2013 у справі № 5-29кс12.
7. Романюк Б. В. Кримінальна відповідальність за спричинення смерті людині: кваліфікація таких діянь та їх відмежування від суміжних злочинів : монографія / Б. В. Романюк, О. Ф. Бантишев. – Тернопіль: Видавництво «Підручники і посібники», 2017. – 678 с.
8. Ткачук О. С. Перегляд судових рішень Верховним Судом України: проблемні питання правозастосування / О. С. Ткачук // Часопис цивільного і кримінального судочинства. – 2013. – № 2. – С. 108-117.
9. Сучасна кримінально-правова система в Україні: Реалії та перспективи / Ю. В. Баулін, М. В. Буромєнський, В. В. Голіна, В. К. Гришук, О. ВЗайчук, В. О. Навроцький, О. В. Наден, Ю. В. Нікітін, Н. М. Оніщенко, Ю. А. Пономаренко, М. І. Хавронюк, О. В. Харитонова, В. І. Шакурн. – К.: ВАІТЕ, 2015. – 688 с.

Статья посвящена выяснению содержания понятия «подобные правоотношения», применяемого законодателем в текстах процессуальных кодексов в контексте обеспечения единства применения уголовного закона как одной из составляющих верховенства права. Анализируется также правовой статус выводов Верховного Суда о применении норм права в уголовном производстве.

Ключевые слова: подобные правоотношения, юридический факт, вывод Верховного Суда, единство правоприменительной практики, верховенство права.

The article is devoted to the clarification of the content of the notion «similar legal relations», used by the legislator in the texts of the procedural codes, in context of ensuring the unity of the criminal law application as one of the constituent elements of the rule of law. The legal status of the conclusions of the Supreme Court concerning the application of legal norms in criminal proceedings is analyzed.

Key words: similar legal relations, legal fact, conclusion of the Supreme Court, unity of law enforcement practice, rule of law.

